

ЖИТОМИРСЬКІ ЦЕРКОВНОПАРАФІАЛЬНІ ШКОЛИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Історія шкільництва ще й нині належить до мало вивчених ділянок вітчизняної історії. І хоча нинішнє освітянське начальство усіляко спонукає педагогів до створення музеїв історії шкіл, що робить цю тему актуальною, тим не менше вона не належить до лідерів у наукових розробках.

Справа у тому, що історія шкільництва має яскраво виражений релігійний характер, а тому в радянський час ця тема була під ідеологічною забороною, а нині перебуває лише на стадії нечисленних наукових досліджень. Втім, церковне шкільництво вписало чимало яскравих сторінок у історію освіти – причому не тільки в сільській місцевості, де церковнопарафіальні школи часто віками не мали конкурентів, але й у містах, де їм часто доводилося втримувати жорстку конкуренцію з боку міністерських чи земських навчальних закладів. Вони існували зовсім в інших умовах, ніж сільські школи і яскраво засвідчили конкурентоспроможність церковних навчальних закладів.

Волинська єпархія у складі Російської імперії територіально співпадала з однойменною губернією і займала чималий територіальний масив історичної Волині та Полісся. У плані територіально-адміністративних особливостей Волинська єпархія поряд з Київською та Подільською належала до т. зв. неземських, тобто до початку ХХ ст. вона не мала земств і земських шкіл, що закономірно тягнуло за собою монопольну перевагу церковнопарафіальних навчальних закладів у системі місцевої освітньої системи.

Власне, ще й до земської реформи Волинь була лідером розвитку мережі церковнопарафіальних шкіл – ще у 1843 р. тут налічувалося близько тисячі таких навчальних закладів, що було найкращим результатом серед понад півсотні єпархій Російської імперії¹.

Після скасування у 1861 р. кріпацтва та початку масової урбанізації селянського населення попит на освіту помітно зріс і тому Волинська єпархія пережила повторний розквіт церковнопарафіального шкільництва. Вже наступного 1862 р. Волинська єпархія (губернія) налічувала 1216 церковнопарафіальних шкіл, займаючи друге місце серед єпархій Російської імперії – на перше місце вийшла Київська митрополія, яка утримувала пальму

¹ Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). Ф. 796. Оп. 125. Спр. 166. Арк. 144–145; Перерва Володимир. Церковні школи в Україні кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.: забутий світ. Том І. Загальна частина. Біла Церква, 2014. С. 52–54.

першості до 1896 р.². Утім, Волинь аж до більшовицької епохи ніколи не опускалася нижче третього місця за числом церковних навчальних закладів.

Серед останніх, звісно, помітно виділялися міські школи. Як уже зазначалося, у містах їм доводилося витримувати конкуренцію зі школами інших відомств і без наявності конкурентоспроможності церковні навчальні заклади залишалися без учнів і змушені були закриватися. Однак, на Волині в дорадянську епоху не було міста, у якому б не діяли церковнопарафіальні школи. Тут у першу чергу виділявся губерньський центр.

Церковне шкільництво міста було представлене насамперед школою вищого типу Волинською ЦУШ, яку на початку ХХ ст. було переведено з Житомира до Дерманського монастиря. Крім того, у місті функціонувало відразу три двокласні ЦПШ, що на той час було унікальним явищем і 8 однокласних ЦПШ, одна з яких була старообрядницькою.

Головною церковною школою волинського регіону була церковно-учительська школа (ЦУШ), котра, змінюючи місце своєї дислокації, була справжньою кузницею педагогічних кадрів величезної Волинської губернії.

Історичною попередницею волинської ЦУШ стала школа у Нижньому Новгороді, заснована місцевим преосвященним Модестом ще в 1887 році. Ця школа ще не була суто педагогічним навчальним закладом, оскільки готувала лише псаломщиків, «могущих в то же время быть опытными преподавателями в церковноприходских школах»³.

Втім, у 1890 р. владика Модеста перемістили на волинську кафедру і він знайшов можливість ще раз реалізувати свої педагогічні нахили. Протягом 1-5 травня 1890 р. у Житомирі відбувся з'їзд православного духовенства Волині. На пропозицію архієрея духовенство погодилося утворити недоторканий капітал в сумі понад 5000 руб., який призначався на утримання майбутньої ЦУШ. Її заснування стало всезагальною єпархіальною справою – кожен волинський священик мав пожертвувати на школу по 3 руб., диякон – 1.50., псаломщик – 1 руб., паламар – 50 коп.⁴. Крім того, від кожної самостійної парафії на утримання вчительського навчального закладу мало надійти ще по 1 руб.

Духовенство подало ідею щодо заснування цієї школи при Почаївській Свято-Успенській лаврі, яка мала вагомі матеріальні ресурси для її утримання. Єдиною проблемою була відсутність належного приміщення. 6 листопада 1890 року преосвященний Модест урочисто освятив почаївську школу, проте вона займала лише одну кімнату в лаврському готелі для паломників⁵. Єпархіальне начальство сподівалося на майбутню побудову нової шкільної споруди. І тому вже наступного 1891 р. року ЦУШ перевели до Житомира⁶.

² РДА СПБ. Ф. 796. Оп. 192. Спр. 19а. Арк. 163; Перерва Володимир. Церковні школи в Україні... С. 76–77.

³ Открытие церковно-учительской школы в Почаеве. Вольинские епархиальные ведомости. 1890. № 33. С. 1133.

⁴ Там само. С. 1133.

⁵ Там само. С. 1134.

⁶ РДА СПБ. Ф. 803. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 1.

Помічник імперського ревізора церковних шкіл киянин П. Ігнатович з цього приводу писав наступне:

«Недостаток правоспособных учителей в церковноприходских школах Волынской епархии чувствуется с большою силою. Из 642 школ церковноприходских и грамотности, только в 74 учителями состоят окончившие курс духовной и учительской семинарии и имеющие свидет-во на звание учителя, в 42 учительницами – получившие образование в средн. женских учебных заведениях, в остальных школах занимаются обучением уволенные из разных училищ, а также местные крестьяне, обучавшиеся в тех же сельских школах.

Учителя этой последней категории, не обладая достаточным запасом нужных знаний, не будучи знакомы с приемами и способами обучения и вообще не имея специальной подготовки к учитель. деятельности, не могут вести школьное обучение правильно и успешно. Большинство их не в состоянии возвысится далее полученной ими первоначальной грамотности, почему и самые школы, в которых они занимаются обучением детей, стоят на степени школ грамоты.

Высокопреосвященный Паладий предположил открыть учительские курсы, о чем вошел с представлением в Святейший Синод 12 августа 1888 года. Но курсы эти, составляя меру временную, имеющую в виду только наличных учителей, как по незначительной продолжительности своей, так и по ограниченному числу слушателей на них, не в состоянии удовлетворить большому запросу на учителей...

Более целесообразным представляется в настоящее время устройство особых церковно-учительских двухклассных школ с 5-летним курсом⁷.

На проект звернула увагу навіть російська імператриця (покровителька жіночого єпархіального училища у Житомирі), котра особисто повеліла обер-прокурору Св. Синоду посприяти в матеріальному забезпеченні реалізації цього задуму⁸. Але у подальшому відкритий педагогічний заклад став не жіночим, а чоловічим – в силу тогочасних патріархальних традицій більшість вчителів становили представники сильної статі.

Відповідно, постійно діюча ЦУШ була організована в Житомирі у 1891 р. і дістала назву Свято-Федорівської⁹. А в 1910 р. житомирську церковно-учительську школу було переведено до с. Мизоча, що поблизу м. Здолбунова – «у здорові умови фізичного та морально-релігійного виховання»¹⁰. І тільки в 1913 р. в школи з'явилися нові приміщення у м. Житомирі.

До школи приймалися юнаки 15–17 років, які закінчили другокласну або ж двокласну церковнопарафіальну школу. Для найкращих учнів навчання було безкоштовним, а решта сплачували за харчування та одяг. Оскільки в школі

⁷ РДА СПб. Ф. 803. Оп. 1. Спр. 347. Арк. 18–21.

⁸ Там само. Арк. 23.

⁹ РДА СПб. Ф. 803. Оп. 5. Спр. 396. Арк. 8.

¹⁰ Шпак В. Підготовка вчителів у Волинському краї в кінці XIX – на поч. XX століття. Краєзнавчі нариси Кременеччини. Тернопіль, 2011. С. 79.

навчалося чимало прийжджих, то для них передбачався гуртожиток. На межі XIX – XX ст. у Свято-Федорівській школі м. Житомира вивчали 16 дисциплін – Священну історію Старого та Нового Заповітів (це були два різні предмети), катехізис, церковний устав, історію Церкви, церковний спів, церковнослов'янську мову, російську мову, історію руської словесності, всесвітню історію, історію Росії, арифметику, географію, естетику, креслення та малювання, дидактику¹¹. З часом набір серед дисциплін з'явилися дидактика, історія літератури, землемірство, природознавство тощо.

П. Ігнатович вже в 1898 році подолав близько 2000 км., щоб дістатися з російської столиці до адміністративного центру Волинської єпархії і в цілому залишився задоволений побаченням:

«Посетив ныне в городе Житомире церковно-учительскую школу, я нашел ее в учебно-воспитательном отношении в весьма хорошем состоянии. Воспитанники старшего класса, готовящиеся к выпуску, обнаружили знания по всем предметам двухклассной школы при расширенной программе основательные и твердые. Кроме того, они изучают дидактику и теорию пения, так что по окончании курса и выдержании экзамена они поступают учителями в церковноприходские школы, достаточно для сего приготовленными.

Но в школе этой обучается всего 29 воспитанников. Кроме тесноты, помещение это включает и другие неудобства: в классы ученики ходят через спальню, в столовую через двор; при школе нет образцовой школы по неимению комнаты, а для практических занятий ученики вынуждены ходить в городские школы»¹².

У 1906 р. волинський архієпископ Антоній порушив питання про переведення житомирської ЦУШ до Дерманського монастиря. Владика писав до Св. Синоду, що в Житомирі немає гідного приміщення для ЦУШ і остання змушена тулитися по різних найманих будинках (архієрейському домі, будинку церковно-археологічного товариства) і сплачувати по 1450 руб. орендної плати, що є для житомирської вчительської школи важким тягарем. Будівництво ж нового приміщення гальмувалося тим, що було дуже важко домовитися з Почаївською лаврою про безплатний відпуск її житомирських земель для школи. (У той час на цих землях знаходився приписний до лаври Богоявленський монастир. Лаврське начальство не зміг переконати навіть обер-прокурор Св. Синоду, землі школі так і не дали). Крім матеріальних причин переведення школи з Житомира були й інші. Волинський владика писав:

«Кроме сего, в жизни города Житомира и церковно-учительской школы произошли такие изменения, какие делают крайне нежелательным и опасным дальнейшее пребывание школы в Житомире. Революционная пропаганда, особенно усиливающаяся в настоящее время, проникает во все учебные заведения города Житомира, не исключая и духовно-учебных. Известно, что два года тому назад пропаганда эта довольно сильно проникла и в церковно-

¹¹ РДА СПб. Ф. 803. Оп. 5. Спр. 396. Арк. 12.

¹² Там само. Арк. 1.

учительську школу. Принятые против нее меры ослабили ее на время, но в конце минувшего 1905 года в среде учеников школы опять было началось движение, выразившееся в составлении петиции, которая была уже подписана частью учеников, но потом была уничтожена благодаря моим и воспитателей школы увещаниям по настоянию большинства учеников школы»¹³.

У губернському центрі Житомирі, котрий «изобилует учебными заведениями», «сохранить привязанность к скромной сельской жизни ученикам почти невозможно. К этому нужно присовокупить, что дешевый разврат в переполненном еврейской и русской беднотой городе иногда губит нравственно и физически некоторых учеников школы, о чем у меня имеются конфиденциальные сведения»¹⁴.

Волинський владика вказував і на те, що державні (міністерські) вчительські семінарії засновуються подалі від «южнорусских еврейских городов», скажімо у невеликих населених пунктах Коростишів чи Немирові. Пояснюється це явище тим, що «только вдали от столь привлекательной бедным деревенским юношам городской культуры можно приготовить скромных труженников на поприще народного просвещения. Юноша же простолюдин, вкушивший от благ культуры жизни, обыкновенно всеми силами старается избавиться от скромной доли деревенского учителя и навсегда сделаться горожанином»¹⁵.

З огляду на ці обставини волинське єпархіальне начальство стало енергійно шукати варіанти переведення житомирської ЦУШ. Спочатку пропонували Почаїв, але там на перешкоді стала «скученность построек» і те, що в невеликому містечку вже існувала краща на Волині дружокласна ЦПШ.

Тоді владика Антоній звернув свій погляд на Дерманський Свято-Троїцький монастир. Тут існувала друкарня, духовне училище, 2-поверхова кам'яниця, у якій могли б жити вчителі ЦУШ. Монастир був небідним, йому належала 131 десятина (!) землі, фруктові сади, млин, ліс з частиною річки. Ці угіддя приносили до 2500 руб. прибутку за рік. Крім того, порівняно недалеко пролягала залізниця, що було важливо для майбутніх вчителів, котрі з'їздилися на навчання з усієї Волині.

І тому 12 квітня 1906 р. Св. Синод РПЦ дав згоду на переведення ЦУШ до Дерманського Троїцького монастиря. І незабаром школа з Житомира таки переїхала в Дермань. Перевозив її житомирський міщанин єврей Мейер Тесляр.

Практично всі школярі були приїжджими, а тому мешкали у шкільному гуртожитку. У Волинській Свято-Федорівській ЦУШ також встановився постійний режим навчально-виховного процесу. Вставляли майбутні вчителі між 6 і 7 год. ранку, о 8-й читали ранкові моливи та пили чай; з 9.00 до 13.30 перебували на уроках (по 50 хвилини кожен з перервами). О 13.45 розпочинався обід, далі учні готували уроки і мали вільний час. О 16.30 школярі

¹³ РДА СПб. Ф. 803. Оп. 5. Спр. 1162. Арк. 3.

¹⁴ Там само. Арк. 3 зв.

¹⁵ Там само.

збиралися на вечірній чай, а в 20.30 – на вечерю. О 21.45 читалися вечірні молитви і лунав відбій.

Напередодні більшовицького перевороту майбутні вчителі викладали 19 навчальних дисциплін, серед яких чимало були спеціалізованими – хімія з мінералогією, фізика, алгебра, дидактика і педагогіка, ботаніка, зоологія тощо.

Життя школи не обмежувалося тільки навчанням. Школярі подорожували, відвідували святині. У монастирської ЦУШ знайшовся благодійник, дійсний статський радник Сергій Петрович Сабуров, який за тільки за 2 роки пожертвував на потреби школи більше 1000 руб., причому «благотворил школе совершенно бескорысно и отказывался от всяких знаков отличия», хоча його прагнув відзначити і архієрей, і Св. Синод¹⁶.

Завдяки цим жертвам провінційні школярі, більшість яких рідко виїздили за межі рідного села, змогли побувати у Києві і навіть у Троїце-Сергіївській лаврі під Москвою, Великому Новгороді, Володимирі на Клязьмі та в столиці, «где обозревали Санкт-Петербург с его соборами, дворцами и мостами». Зрозуміло, що на сільських школярів такі подорожі справляли незабутні враження.

В самому Житомирі функціонували церковнопарафіальні школи різних рівнів. Перша двокласна ЦППШ на Великій Петербурзькій вулиці вважалася зразковим закладом при Волинській ЄУР. Вона навіть не мала персоніфікованого завідувача, нею завідувала безпосередньо училищна рада Волині. Школа мала окрему споруду, застраховану з оцінкою в 7338 руб.

Станом на 1913 р. законовчителем у школі працював не священик, а селянин Іван Максимович Борюг, випускник Почаївської друтокласної ЦППШ. У школі працювала ціла когорта світських педагогів: Лариса Леонівна (випускниця духовного жіночого училища), Тетяна Александрівська, Аноніна Бичковська (випускниця жіночого єпархіального училища), Ольга Тоцька (закінчила прогімназію). Практично всі педагоги мали стандартну оплату праці 360 руб. Крім традиційних церковно-шкільних дисциплін, дітей навчали рукоділля та військовій гімнастиці.

У 1913 р. в школі навчалося 56 хлопчиків та 50 дівчаток. Серед учнів налічувалося 98 православних, 3 католики та 6 іудеїв.

Друга двокласна ЦППШ існувала на житомирській «Мальованці» при парафії св. Іова. Школа була заснована наприкінці XIX ст. і мала дві споруди, збудовані відповідно у 1899 та 1902 рр.

У 1913 р. завідувачем двокласної ЦППШ це був Володимир Іванович Вишневський, а законовчителем о. Олександр Малиновський, котрий мав 21-літній педагогічний стаж. Поряд з традиційними предметами у школі викладали й факультативне рукоділля. Школа була чималою та поліконфесійною. В ній у 1913 р. навчалося 147 учнів – 125 православних та 22 іудеї.

Друтокласна ЦППШ існувала при Покровській парафії Житомира. З 1908 р. і до I світової війни її завідувачем та законовчителем був протоієрей о.

¹⁶ РДА СПб. Ф. 803. Оп. 10. Спр. 15456. Арк. 25 зв.

Ієрофей Євстигнеевич Плиськевич, котрий мав 26 років педстажу і за свою роботу отримував 150 руб.

Крім того, станом на 1913 рік в школі вчителювали:

Лідія Адамович (14 років стажу, оклад 360 руб.);

Неоніла А-ва (прізвище не читається) (9 років стажу, оклад 360 руб.);

Віра Щедріна (3 роки стажу, оклад 300 руб.);

Людмила Лухмінська (1 рік стажу, оклад 300 руб.);

вчитель церковного співу Іван Максимович Бордюг.

Школа мала окремий дім для навчання дітей, куплений у 1913 р.

Цього ж року в школі навчалось 94 дівчинки, яких при навчання поділяли на 4 групи. Серед учениць було 70 православних, 4 католички, 20 іудейок.

Школа цього року мала значний бюджет 9946 руб. 58 коп., з яких 9520 руб. надійшло з казни (слід розуміти, для облаштування новопрдбаного корпусу).

Працювали у Житомирі й однокласні церковнопарафіальні школи.

Успенська однокласна школа з'явилася в часи масового поширення шкільництва і з 1872 р. до початку I світової війни (тобто 44 роки) нею завідував настоятель парафії протоієрей на прізвище Червінський (ім'я вказано вкрай нерозбірливо). Він же був і законовчителем цієї школи.

Світські дисципліни в 1913 р. викладала Ольга Котенко, котра отримувала за свою працю 300 руб. щороку.

З 1887 р. школа при Успенському храмі Житомира мала власний будинок. Склад школярів був поліконфесійним. У 1913 р. тут навчалися 25 хлопчиків та 25 дівчаток. Серед них було 46 православних та 4 католики. Школа мала бюджет 340 руб., які надійшли з державної казни.

Хрестовоздвиженська однокласна ЦПШ діяла з другої половини XIX століття. З 1903 р. її очолював завідувач та законовчитель протоієрей о. Олександр Селецький, котрий мав 18-літній педстаж, здобутий у різних навчальних закладах.

Загальноосвітні дисципліни викладала дворянка Х. Ящинська (випускниця Житомирського духовного училища, що мала 12-літній вчительський стаж і оклад 360 руб.)

В ЦПШ у 1913 р. навчалось 52 першокласники (17 хлопчиків та 52 дівчинки), поділені на 4 навчальні групи. Серед учнів був один католик. Школа не мала окремого будинку і наймала приміщення. Бюджет школи цього року склав 712 руб., з яких 660 руб. надійшли із казни.

Михайлівську ЦПШ з 1913 р. очолював завідувач та законовчитель школи о. Яків Страдошський, котрий мав 24-літній стаж педагогічної діяльності.

Світські дисципліни викладали Надія Андріївна Хаботіна (випускниця єпархіального жіночого училища з 20-літнім стажем та окладом 360 руб.) та Зінаїда Миколаївна Моргулець (випускниця того ж училища, мала 11-літній стаж роботи і стандартний оклад 360 руб.).

Церковний спів викладав диякон о. Іоанн Серов за 100 руб. на рік. Викладали в школі й рукоділля.

У 1913 р. в ЦПШ навчалося 68 першокласників, 29 хлопчиків та 39 дівчаток, яких поділяли на 4 відділення. В школі навчалося 2 католики. Шкільний бюджет у 1913 р. склав 820 руб. Школа мала окрему навчальну споруду на церковній землі.

ЦПШ на передмісті Путятінці існувала з другої половини XIX ст. і з 1897 р. мала окреме приміщення. Останнім завідувачем та законовчителем школи був священик о. Віктор Костянтинович Варжанський. Він був випускником Волинської духовної семінарії і мав 28-літній педстаж, при чому 19 літ пропрацював саме у ЦПШ.

Світські дисципліни викладали Єлизавета Барсова (мала 11-літній стаж і оклад 360 руб.) та Максим Шовкун (випускник педагогічних курсів, мав підвищений оклад 480 руб.)

Школа була багатолюдною. У 1913 р. в ній навчалося 52 хлопчики та 49 дівчаток, тобто 101 учень православного віросповідання. Бюджет ЦПШ цього ж року склав 1641 руб.

Зразкова ЦПШ при Волинській духовній семінарії існувала безпосередньо у семінарському корпусі. Останнім її дореволюційним завідувачем був викладач семінарії Ф. С. Владімирський. Крім нього, в школі викладали священник о. Євгеній Ганжулевич (мав 21-літній педстаж і оклад 300 руб.), Никанор Влодович (випускник семінарії з окладом 500 руб.)

У 1913 р. в цій школі навчалося православні 44 хлопчики, яких поділяли на 3 групи. Бюджет ЦПШ склав 1144 рублі, з яких 1000 руб. асигнувала казна.

Зразкова ЦПШ діяла і при Волинському жіночому училищі духовного відомства (на вул. Пушкінській, 23). Вона виникла ще у 80-х роках XIX ст. На відміну від семінарської, ця школа була жіночою.

Вона не мала персоніфікованого завідувача, нею колегіально керувало правління училища. Закономчителем школи у 1913 р. була особа без сану – титулярний радник Петро Олександрович Ляшевич, який у свій час здобув семінарську освіту, проте вирішив не ставати священиком і пов'язав своє життя з освітою. До його обов'язків входило не тільки законовчительство, але й викладання церковного співу. Він мав 13-літній педстаж і оклад 200 рублів.

Світські дисципліни в школі викладали Євгенія Лисицька (мала 12-літній стаж і платню 360 руб.) та Григорій Моссаковський (мав 13-літній стаж і 200 руб. платні). У школі викладали факультативний предмет рукоділля.

Школа мала окремих будинок, споруджений у 1888 р. Але учениць в ній було небагато, 26 православних дівчаток станом на 1913 р. Цього року бюджет школи становив 1764 руб., з яких 500 руб. були асигновані з казни.

Присіклівська однокласна ЦПШ існувала в одному з присіклів Житомира. З 1887 р. і до I світової війни цю школу очолював протоієрей о. Іполіт Липський. У 1913 р. в ЦПШ працювало 2 світські педагоги Надія Лавринович та Іван Бордюг. Школа мала окреме приміщення і 1913 р. в ній навчалося 40 хлопчиків та 26 дівчаток.

Крім того, діяла в Житомирі й окрема ЦПШ для старообрядців.